

Капалбаев О.Э.

ТЕРИ ИШТЕТҮҮ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮГҮНДӨГҮ АЙРЫМ БУЮМ АТАЛЫШТАРЫНЫН ТҮШҮНДҮРМӨЛӨРҮ

Капалбаев О.Э.

ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ НАИМЕНОВАНИЙ ИЗДЕЛИЙ В КОЖЕВЕННОМ РЕМЕСЛЕ

O.E. Kapalbaev

DESCRIPTION OF SOME GOODS NAMES IN THE LEATHER CRAFT

УДК: 745. 53

Этимологиялык изилдөө жолу аркылуу колдонуудан чыгып же туура эмес пайдаланылып жүргөн, ошондой эле унутта калган сөздөрдүн маанисин чечмелеп, аларды орду-ордуна коюуга, тектеш элдер менен этногенетикалык жана этномаданий байланыштарынын окшоштуктарын, жалпылыктарын, өзгөчөлүктөрүн табууга болот. Макалада кыргыздардын салттуу тери иштетүү кол өнөрчүлүгүндө кездешкен буюм аталыштарынын келип чыгышы, маанилери жана түшүндүрмөлөрү изилдөөгө алынган. Көчмөн жана жарым көчмөн жашоо мүнөзүн тандап алган кыргыз элинин турак-жайлары, кийим-кечектери, идиш-аяктары, чарбалык буюмдарынын негизги бөлүгү чийки жана ийленген терилерден жасалып, ошондой эле айрым буюмдар теринин аты менен аталган. Бирок убакыттын өтүшү менен көптөгөн аталыштардын түпкү маанилери унутулуп калган.

Негизги сөздөр: тери, кол өнөрчүлүк, буюм, аталыш, түшүндүрмө, мааниси, аталыштар.

Путем этимологического исследования можно выявить сходства, обобщения, особенности этногенетических и этнокультурных связей с сопредельными народами, истолковать значение тех слов, которые вышли из употребления или неправильно употребляются, а также забыты. В статье были изучены происхождение, значения и толкования названий изделий, встречающихся в традиционном кожевенном ремесле кыргызов. Жилища, одежда, посуда, основная часть хозяйственных изделий кыргызского народа, выбравшего кочевой и полукочевой образ жизни, изготавливались из сырой и дубленой кожи, а также некоторые изделия носили имена по некоторым видам обработок. Но со временем коренные значения многих названий были забыты.

Ключевые слова: кожа, ремесло, товар, название, объяснение, значение, этимология.

Through etymological research, it is possible to identify similarities, generalizations, features of ethnogenetic and ethnocultural relations with neighboring peoples, to interpret the meaning of those words that have fallen out of use or are incorrectly used, as well as forgotten. The article examined the origin,

meaning and interpretation of the names of goods found in the traditional leather craft of the Kyrgyz people. Dwellings, clothing, dishes, and most of the household items of the Kyrgyz people, who chose a nomadic and semi-nomadic lifestyle, were made of raw and tanned leather, and some items were called leather names. But over time, the root meanings of many names were forgotten.

Key words: leather, crafts, goods, name, explanation, meaning, etymology.

Кыргыздардын материалдык маданиятынын өзөгүн түзгөн көркөм кол өнөрчүлүктөгү колдонулган сөздөрдүн айрымдарынын келип чыгышы, азыркы кездеги колдонулушу өтө кызыгууну туудуруп келе жатат. Анткени күндөлүк турмушта айтылып, колдонулуп жүргөн буюмдардын, сөздөрдүн аталышынын дагы тарыхы, басып өткөн жолу бар. Албетте, аны изилдеген өз алдынча илим этимология деп аталып, ал грек сөзүнөн алынган. Түз которулганда «сөздүн чыныгы мааниси» дегенди түшүндүргөн [14, 523-б.]. Этимология – маанисине, аткарган кызматына карата сөздөрдүн келип чыгышынын, колдонулушунун тарыхын жана мезгилдин өтүшү менен мааниси өзгөрүп кеткен сөздөрдү изилдеп, окутат.

Этимологиялык изилдөө жолу аркылуу колдонуудан чыгып же туура эмес пайдаланылып жүргөн, ошондой эле унутта калган сөздөрдүн маанисин чечмелеп, аларды орду-ордуна коюуга, тектеш элдер менен этногенетикалык жана этномаданий байланыштарынын окшоштуктарын, жалпылыктарын, өзгөчөлүктөрүн табууга болот. Чындыгында эле этнографиялык терминдердин этимологиясын изилдөөнү негизги милдеттердин катарына киргизсек, албетте, илимий иштердин баалуулуктарын мындан дагы жогорку деңгээлге чыгарууга мүмкүнчүлүктөр ачылат.

Бул багытта көптөгөн буюм-гайымдардын түшүндүрмөлөрүн, сөздүгүн түзүп кеткен Махмуд Кашгаринин эмгеги өтө баалуу маалыматтарды берет. Анын «Дивану лугат ат-түрк» эмгегине 25 уруунун

аталышы, жалпы 8375 сөз киргизилген [7].

Кыргыз элинин пайдаланып жүргөн кээ бир шири буюмдарынын этимологиясы да өтө кызыгууну жараткан. Негизинде эле, байыркы мезгилдерде түрк тилдүү элдерге, анын ичинде кыргыз элине таандык болуп келген сөздөр башка тилдерге ооп, кайра колдонууга киргенде, аны башка тилден кирген кириңди сөз катары карап жаткан учурлар кездешип келе жаткандыгын баса белгилеп кеткибиз келет. Мисалга алсак, «тамга» – орус тилине «таможня» деп кирген. Ал сөз бизге кайра колдонууга киргенде, аны «бажы» деп иран сөзүнө алмаштырылып калган. Ошондой эле «ыштан» (ички тон – сөзүнөн кыскарып кирген), колчан, кандалы, каблук, толмач (тилмеч), башмак ж.б. көптөгөн сөздөр кыргыз, түрк тилдеринен орус тилдерине өткөн. Алар дагы башка сөздөр менен алмаштырылып колдонулуп жүрөт.

Дал мына ушул таалуу маселе боюнча өз кезинде академик К.К. Юдахин: «Иран сөздөрүнүн бардыгынын түпкү чыккан булагын персиялык деп көрсөтүүнү биз адат кылып алганбыз. Мисалы, менин «Кыргызча-орусча сөздүгүмдө» башка тилдерден кирген сөздөр кайсыл тилден киргендиги көрсөтүлгөн. Башка тилдерден кирген сөздөрдүн түпкү тегин белгилөөдө, мен адат болуп калган ката жол менен кеткем» [16, 328-б.], - деп, колдонуп жүргөн сөздөрдүн түпкү теги катары араб, перси тилдери көрсөтүлө бергендигине токтолгон. Демек, кыргыз тилине араб, перси тилдеринен өздөштүрүлүп кирди деген сөздөрдү кайрадан кароо же ал сөздөрдүн өзөгүн башкыр, тува, алтай, татар, якут ж.б. тилдеринен издеп табуу замандын талабы жана милдети болуп эсептелет. Ошону менен бирге академик К.К. Юдахин өзүнүн сөздүгүнүн кириш сөзүндө: «... Алдын ала айтып кое турган нерсе, мен, практикалык жактан өзүн актай алган, ушул өңдүү сөздүк тараптык экендигимди билдирем. Ошондуктан аны алмаштырууну эмес, кээ бир жактарын жакшыртууну ойлонуш керек» [9, 7-б.], - деп туура белгилеп өткөн.

К. Дыйканов кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүндө кеңири пайдаланылып жүргөн буюмдардын аталыштарын талдоосунда: «Чет сөздөр тыбыштык жактан төл сөздөн өздөштүрүлсө, анын бөлөктүгү таанылбай калат. Мисалы, орус тилине өтүп кеткен *сани* сөзү кыргыздардын *чана*, казактардын *шана*, татарлардын *сана* сөзүнөн кирген. Бирок бүгүнкү мезгилде эки башка сөз сыяктуу сезилип жүрөт. Кыргызча *чанач*, казакча *шанаши* (чан-ач) аш куя турган идиш. Монгол тилинде *цана* «лыжи», башкыр тилинде *саң* «большой колокол», монгол тилинде *цан* (г) музыкальные тарелки. Махмуд Кашгариде чаң «музыкалык аспап». Ал-

бетте, бул буюмдар чана, цана, сана, чаң – ийлеп ышталган чың териден жасалган заттар. ... Кыргыз тилиндеги: чан-дыр, чан-а, чан-ак ж.б. деген сөздөрдүн уңгусу чан «тери», булар башында бир болгон [2, 11-б.], - деп, «чан» сөзү алгачкы башатында терини түшүндүргөндүгүн баса белгилеп көрсөтүп кетет. Кошумчалай кетүүчү нерсе, кыргыз тилиндеги чабыр, чабал, чабан, чапан, чабаты, чабдар, чабалекей ж.б. сөздөрүнүн уңгусу -чап, мына ушул сөздөрдү келип чыгышында дагы башка тилдерге байлай бербестен ага тектеш тилдерди да изилдеп көрүү керек. Себеби -чап уңгусу дагы терини түшүндүрүп калышы толук ыктымал.

Кыргыздардын салттуу кийимдеринде жаргак тон, жаргак шым, жаргак өтүк, жаргак баш (чачы жок, кашка баш адамдарга тамаша ирээтинде айтылган) деп аталган жаргак сөзү да көп учурайт. *Жар* сөзү дагы тери маанисин түшүндүргөн. Ал эми -гак мүчөсү -ак деген кичирейтүүчү мүчөнүн бир варианты катары кызмат аткарып, «териче», «кичирейтилген» маанисин туюндуруп калган [11, 90-б.].

Музейлик экспонаттарга айланып, чарбачылыкта колдонуудан чыгып калган *көнөк*, *көнөчөк*, *көнчөк* термини «уйдун, төөнүн терисинен ашатылып, ийленип, чорго чыгарылып, жасалган идиш», башкыр тилинде *күнек* деп аталат. Бул сөздүн биринчи бөлүгү *көн* башында аз алдынча колдонулган сөз болгон. Түрк тилинде *гөн*, уйгур тилинде *көн*, башкыр тилинде *күн*, Махмуд Кашгариде *күн* болуп учурайт [7, 1027-б.]. Кыргыз тилинде бул сөз айрым гана айкалыштын курамында кезигет: *көн* (ң) *өтүк*, *көн* (ң) *тери*, *көн* *идиш*, *көн* *буюм* ж.б. Сөздүн экинчи бөлүгү – *өк* (– *эк*) байыркы куранды мүчө [2, 14-б.]. Ошентип *көнөк*, *көнөчөк*, *көнч* (ыштык), *көнч*, *көнчөк*, *көйнөк* териден жасалган буюмдардагы сөздүн уңгусу, терини түшүндүргөн. Булардын ичинен *көйнөк* жана *көнчөк* боюнча кененирээк түшүндүрмө берип өтсөк, *көн* сөзүнө – *лак* (*көн* + *лак*) кошулуп, *көйнөк* термини келип чыккан. Азыркы учурда деле казактар *көйнөктү* *көйлөк* деп аташса, Кызыл-Суулук кыргыздар акчаны «*көй*» деп аташат. Себеби акча дагы аялдардын *көйнөгүндөй* кызыл-тазыл, же кооз жасалгасына карата айтылса керек.

Ал эми түрк тилдеринде *көнчөк* «шым» маанисин түшүндүрсө [2, 94-б.; 3, 223-б.], «*көн*» Махмуд Кашгариде адамдын териси катары берилет [13, 128-б.]. Жогоруда көрүнүп тургандай орто кылымдарда *көн* деп адамдын териси айтылып, мал, аң терилери: *күрк*, *көрпө*, *кандир* деп теринин баалуулугуна, түрүнө жараша аталып келген. Ушул мезгилге чейин «*мех*» сөзүн так которулбай жаткандыгын дагы эскер-

те кетели. Ошондуктан байыркы мезгилдерде эле аталып келгендей, жырткыч жаныбарлардын терисин «кун», кой, аркар-кулжа терилерин салттуу эле «көрпө» деп атаса болот.

«Көн» термини К.К. Юдахиндин сөздүгүндө «булгаарынын жөнөкөй түрү» [9, 422-б.] катарында гана сыпааттама берилип, туура эмес которулган деп айтууга негиз бар. Анткени мыкты деңгээлдеги иштетилген терилер сапаты боюнча *чем, чигирим, курум, булгаары*, андан кийин эң жогорку иштетилгени көн аталып, ал эми көн, тери кармаган усталарды *көнчү* атап келишкен. Азыркы мезгилде уйгурлар, татарлар, казактар тери менен иштеген усталарды теричи эмес, көнчү деп атап келишет. Белгилей турган нерсе, К.Юдахин сөздүгүнө биз атап өткөн терилердин бардык түрлөрүн киргизген.

Карбоз Дыйканов: «Орус тилине өтүп кеткен сөздөрдүн бири тулуп «тон», бул сөздүн уңгусу «тул»; монгол тилинде тулам «тулуп», кыргыз тилиндеги: тул, тон, түлө, тулку деген сөздөрдүн уңгулары «тул, тон» бир негизден таралган» [2, 53-б.], - деген аныктамасын берет. Жогорудагыларга кошумча ирээтинде тулга, тулаң, тулпар, түлкү, түлкү ж.б. сөздөрдү дагы кошуп кетсек болот. Себеби аларга мүчө уланганда башка бир нерсени түшүндүргөн заттын аталышы келип чыккан.

Кыргыз элинде «бирөөнүн элинде султан болгончо, өз элинде ултан бол» деген макалы белгилүү. Мына ошол «ултан» сөзү азыркы учурда таман маанисин берет. «Ултар» сөзү бут кийимдерди тигүүнү түшүндүргөн. М. Кашгариде улдаң «койдун буттары же шыйрактары», ул «негизи, таман», байыркы монгол тилинде ула «таман», монгол тилинде ул «таман, бучкак, негизи, башаты» бул сөздүн уңгусу «ул» бардык түрк, монгол тилдеринде орток экендиги далилденип жатат [2, 99-б.]. Бул жерден көрүнүп тургандай көчмөн элдер бири-бири менен маданий жактан өтө жакын байланышта болгондугу ачык байкалып турат.

Постун иран сөзүнөн кирип, ичик, тон маанисин берип, Кыргызстандын түштүк аймактарында кенен колдонулат. Тажик тилинде *пос* (пост) «тери» + тон кыргызча «кийимдин аты» – төл сөз; демек, *постун* иран-кыргыз эки сөзүнөн түзүлүп жатат. Кыргыз элинде бос сөзү катышкан дагы бир, бостек сөзү бар. Ал көлдөлөң же талпак деп да аталып келет. Биз муну дагы жогорудагыдай талдай турган болсок, тажик тилинде *пост* «тери» + такь «тек, түп жагы» алдыга же жерге салынган тери деген маанисин берет. Батек: тажик тилинде *по* «бут» + такь, «тек, түп жагы»; байпак: тажикче *по* «бут», *пак* (кеп метатеза); демек – байпак «буттун кеби» дегенди түшүндүргөн [2, 17-б.]. Ошондой эле жылкынын туягы менен бакайынын

ортосу байтек деп аталат. Демек, буттун түп жагы дегенди түшүндүрүп турат. Бул аталыш сөздүктөргө киргизилбей калган.

«Манас» эпосунда баатырлардын, жоокерлердин кийген кийими катары *бадана* зоот, бадана тон, бадана шымга кеңири көнүл бурулат. Ошондой эле зоот кийимдердин тордолгон көздөрүнүн чоңдугун көркөмдүү, элестүү берүү үчүн чиркейдин тумшугунан тартып, чымчык, торгой, бөдөнөнүн көздөрүнө чейин салыштырып айтылган. К. Сейдакматов мына ошол *бадана* сөзү *бөдөнө* сөзүнөн өзгөрүп кирген деп белгилейт [11, 41-б.].

Энесай кыргыздарынан бери XX кылымдын биринчи жарымына чейин бай адамдар, алардын балдары *жылбырска, даакы, кулун тон* деп аталган азем, тыш кийимдерин кийип келишкен. Булардын ичинен жылбырсканын (курсактан өлүп түшкөн кулундун, музоонун, козу-улактын терилери) [12, 15-б.] жүндөрү өтө тегиз, жумшак жана сыйдаң болгондугунан жана тайлардын даакысынан [6, 179-б.] (жазгы жүнү түлөй элек тайлардын тыбыттуу жүнү) тулуп, ичик, күрмө, чыптама, тон, ичиктер жасалган. Бул терминди К.Сейдакматов монголдордун *зулбаска* сөзүнө кирген деп көрсөтөт [11, 111-б.]. Бул жерде маани бере турган жагдай, курсактан жаңы түшкөн (кандай түстө болбосун) козу-улак, кулун-музоонун жүндөрү жалтырап, жыбырап же жылтылдап, жарыкка чагылышып турган. Памирлик кыргыздар «жылбыс, илбис» деп аташкан [4, 2-б.]. Демек, бардык сөздөрдү эле кинди сөз кыла берүү өнөкөтүн азайтуу керек экендигин белгилейбиз.

Кыргыз тилинде *кам* уңгусу менен башталган бир нече сөздөрдү да тизмектөөгө алсак болот. Мисалы, камчы, кампа, каман, камыр, камылга сөздөрүнүн уңгусу -кам сөзүн иран, тажик тилдеринен кирип, чийки, чала маанисин берет деген түшүнүктөр бар. Бирок ошол эле учурда энисей кыргыздарында бакшыларды *кам* деп аташкандыгы дагы белгилүү. Алар өздөрүнүн «сыйкыр күчүн, жардамчысын» чакырыш үчүн камчы, дап (бубен), аса таяк, бычак өңдүү буюмдары менен отту айланып тегеренишип, алкага түшүшкөн. Демек, камчыны бакшынын «тышкы күчтөр» менен байланыштыруучу символикалуу куралы катары дагы кароого болот.

Көчмөнчүлүк, жоокердик заман мал-жаныбардын бардык мүчөлөрүн иштеткенге, пайдаланууга түрткөн, мажбурлаган. Алсак, малдын терилеринен тышкары эркек малдын куулактарынан, ургаачы малдын желиндеринен идиштер, калталар жасалган. *Көөкөр* алгач бээнин желинен жасалып, кийинчерээк жылкы терисинен тигилген шартта дагы бээнин эки эмчегинин элесин берген формада жасоо салтка

айланып калган. Калмак тилинде «көкүр» упу маанисин түшүндүргөн [11, 157-158-б.]. Ал эми кыргыздарда эмчекти жалпы жонунан көкүрөк деп дагы атап келишкендиги маалым. Демек, көөкөр кыргыз-монгол элдеринде бирдей кездешкен сөздөрдөн деп кабыл алууга болот. Эгер, көөкөр сөзүн уңгу-мүчөгө бөлүп карап карасак, көө+көр, көө – карайтылган, көөлөнгөн, кара деген маанини берип, -көр мүчөлүк милдетти аткарган. Мисалы, нөкөр, үркөр, төкөр ж.б.

Кайыш байыркы түрк тилинде казыш деп дагы аталып келген. Ошол эле учурда кадыз сөзү кабык, кабыкча маанилерин берген. Демек, кад, каз «жыгачтын кабыгы териси» же «малдын териси» дегенди түшүндүрүп, кийинчерээк кайыш маанисине өзгөрүп кеткендигин көрүүгө болот. Жыйынтыгында, кайыш ийленген тери маанисин берип калган [11, 130-б.].

Көмөлдүрүк – аттын көкүрөккө келүүчү бөлүгү, токулган ээрди аттын соорусуна жылдырып жибербеши үчүн тагылган жабдык. Аттын төш жагынан алып, эки жагы ээрге бекитилсе, үчүнчү жагы аттын алдыңкы буттарынын алдынан өтүп, басмайылга өткөрүлөт. Көркөмдүү жана аземдүү болушу үчүн күмүш, жез, коло өңдүү баалуу металлдар купаланып, аларга зер буюмдарына таандык оюулар түшүрүлгөн. Бул сөз «көмөл – дүрүк» деген эки морфемадан турат. «Көмөл» деген сөздүн баштагы мааниси (этимосу) азыр унутулган. Бирок чуваш тилинде кемел «күмүш». Байыркы түрк жазууларында көмөл. Ошентип, көмөл менен кемел бир негизден жаралган. Сөздүн экинчи бөлүгү: – дурук, – дүрүк; мунун дагы этимосу унутулган. Байыркы түрк тилинде сагалдырык «завязка шапки», кыргыз тилинде сагалдырык «подбородник», капкалдырык «клапан кармана», көзүлдүрүк «очки», якут тилинде мойтурук «ошейник»; булардын уңгулары сагал (сакал), капка, көз, мой (мойун). Монгол тилинде дөөрөн «стремля, педаль»; дөрлөх «обуздаты, выдевать кольцо в наздры быка»; хөмөлдрег «нагрудный ремень». Буга салыштырсак: «– дурук, – дүрүк, – дөрөө» деген сөздөрдүн этимосу «тарткыч боо» деген маанини берип турат [1, 130-б.; 2, 14-45-б.]. Казак окумуштуусу бул сөздүн этимологиясын монгол тилиндеги эмээл «седло» деген сөзгө байланыштырып, казакча емелдирик «ээр тарткыч» дейт. Көмөлдүрүк – күмүштөп жасалган ээр тарткыч, емелдирик – жөнөкөй тарткыч. Ушундайча изилдөө менен сөздүн унутулган бөлүгүн табууга мүмкүн [2, 14-45-б.].

Көмөлдүрүк сөзүн уңгу-мүчөгө бөлүп караган Н.А. Баскаков, К. Дыйкановдор «көмөл» деген сөздүн баштагы мааниси (этимосу) азыр унутулган. Бирок чуваш тилинде кемел «күмүш». Байыркы түрк жазууларында көмөл «күмүш» маанисинде болгон [1, 130-

б.; 2, 14-45-б.], - деп, көмөлдүрүккө кандалган же чапталган күмүштөргө байланыштуу аталгандыгын көрсөтүп кетишкен. Э.В. Севортян [10], А.И. Кононов [5], С.Н. Муратовдор [8] жогорку пикирлерге кошулушкан. Бирок *көн, көмөк, көмөкөй* сөздөрүнүн негедир уңгу-мүчөсүнө бөлүп карашкан эмес. Мисалы, *көн* жасалган буюмдун сырьесун түшүндүрүп турса, *көмөк*, ээрдин жылып кетпешине жардамчы берүүчү катары каралат. Үчүнчүдөн, көмөлдүрүк чынында эле жылкынын көмөкөйүнүн же көкүрөгүнүн алдынан кетет. Мына ушуга байланыштуу дагы көмөлдүрүк аталып калышы мүмкүн. Жогорудагы сөздөргө кошумча катары көкүлдүрүк, моюнтурук, тумулдурук, мурунтуктарды дагы атап кетсек болот. Бул жерден көрүнүп тургандай көкүлдүн, моюндун, мурундун асты, үстүнөн тагылгандыктан жогорудагыдай атоолорду беришкен.

Жүгөн – байыркы түркчө *йүгүн*, алгачкы түгүн сөзүнөн келип чыгып, сөздүн уңгусу түгдөн түй болуп, өзгөрүп кирген. Башкача айтканда, түгүн сөзүнөн түйүн, кийинчерээк жүгөн формасына өтүп кеткен [11, 106-б.].

Куюшкан байыркы түрк тилинде кудурук, азыркы куйрук маанисин түшүндүргөн. Мына ушул эле тувалыктардын кудурга сөзү куюшкан маанисин туюндурат [11, 165-б.].

Суусар сөзү суу + сар эки сөздөн түзүлүп, эки сөзү иранча – сар мүчөсү, кыргызча – луу мүчөсүн түшүндүрүп, суулуу деген маанини берип жатат. Демек, суулуу жерде жашаган, балык менен күн көргөн майда жандыкты атап калышкан өңдөнөт. Ошондой эле, иранча санг сөзү кыргызча таш маанисин берген. Таштардын арасында жашагандыктан аларды сансар деп аташкан [11, 106-б.]. Байыркы Тянь-Шанда жашаган кыргыздар булгунду самур, кундузду сувсамуру деп аташкан. Мына ушул сөздөн Суусамыр жайлоосу аталган.

Түлкү сөзү алгач, түклү, түктүү деп айтылып жүрүп, кийинчерээк түлкү сөзүнө өтүп кеткендигин тилчилер белгилеп өтүшөт [11, 230-б.].

Сака сөзү азыркы кыргыз тилинде атууга ылайыктуу салмактуу жана коночок чүкө маанисин түшүндүрөт. Саканы көбүнчө, аркар-кулжанын, кызыл кийиктин чүкөлөрүнөн, алар болбой калса, чоңураак чүкөлөрдөн тандалган. Осетин тилинде саг – бугуну түшүндүргөн. К.Сейдакматов мына ушул «саг» сөзүнөн «сака» сөзү жасалган деген пикирди карманат. Биздин оюбуз боюнча К. Сейдакматов «сак» сөзүн дагы карап көрсө, мүмкүн жакшы жыйынтыктарга келмек. Анткени кыргыз элинде «сак» сөзү куштун чалгын же чоң канатын түшүндүргөн. Ушундан улам боз үйдүн сакканаты же саканак сөзү жаралган. Боз үйдүн керегеси

дагы куштун канаты сыяктуу жазылып, жыйылып турат. Керегенин четиндеги кыска саканактарын куштун жетим канаты дегендей жетим саканак деп аташкан. Ошол эле учурда байыркы перстер иттерди «сак» деп да атап келишкен.

Кумура – териден жасалган идиш дегенди түшүндүргөн [2, 93-б.]. Бул жерден ачык көрүнүп тургандай «кум» уңгу сөзү алгач, тери маанисин берип, андан жасалган идиштер кумура, кумган идишдери териден жасалып келген. Кийинки доорлордо жез, коло, күмүштөрдөн жасалганына карабай алгачкы аты менен калып калган. С.М. Муратов «кум», «ком», «гом» ээр маанисин берет деп жазат [8, 27-б.; 13, 183-б.]. Ошол эле учурда калмактар жаныбарлардын терисин ком деп аташкандыгы белгилүү. Ал эми ирандыктардан кирген «кам» сөзү, алгач, чийки, ийленбеген тери маанисин берген. Демек, кумура ийленбеген, чылгый териден жасалгандыктан жогорудагы ат берилген.

К. Дыйканов: «Көйнөк «рубашка, платье», Махмуд Кашгариде көңлекленди «одел рубаху», көңлек «рубаша», көн «адам териси» шукура, демек, бул сөздө эки морфема бар: көн «шукура», – лек («-лык» деген куранды), демек, көйнөк «терилик», адам терисин жаба турган буюм. Мына ушуга салыштырсак көрпө «кой баласынын териси» экендиги ырасталат. Алсак, көр-пө үч морфема. Үчүнчү морфемасы – пө иран тилдеринде по, пост «тери», мында талаш жок. Биринчи морфемасы кө – (ко) «кой»; байыркы түрк тилинде кон «овца», монгол тилинде хонь «овец» (эрхон «эркек кой»). Көрпө деген сөздүн экинчи морфемасы –р– байыркыда «з» менен түгөйлөш (салыштыр: козу – ко «кой», зу «сын» баласы), демек, козу «койдун баласы», көр-пө деген сөз «койдун баласынын териси» болуп чыгат» [2, 94-б.], - деп көйнөк сөзүнүн келип чыгышын, түшүндүрмөсүн татаал жол менен алып келип жыйынтык чыгарат.

Идиш менен аты айкалышпаган идиштердин бири *аяк* деп аталат. Ал катуу жыгачтардан ийги, ийрек, балта, чот менен, кырма дүкөн менен оюп, кырып, тегерек формада, чоң жана кичине көлөмдө жасалган. Бул идиштин келип чыгышы, аталып калышы дагы териге байланыштуу болгон. Союлган малдын шыйрак, балтыр, жоон сан терилерин туюк сыйрып алып, жүнүн жыдыткандан кийин, дароо эле анын ичке түп жактарын кайрып, тарамыш менен тигип, майлап, ыштыкка коюп, кайра, койдун куйрук майы менен майлап, идиштердин түрүн жасап алышкан. Ошентип, аяк терисинен жасалгандыгы үчүн аяк аталып калгандыгы көрүнүп турат [11, 38-б.].

Баштык сөзү дагы кара же бодо малдын баш терисинен жасалгандыктан баштык аталып калган. Баш

терисин сыйрып, аны жыдытып, ашатып, ийге келтирип алгандан кийин, алкым жагын түптөп же түп салып, ал эми ооз жагын тегерек кылып кесип, жээктерин бүрүп, анын эки тарабына «кулак» чыгарып, кармооч кылып алышкан. Жетиштүү материалдар пайда болгондон тартып, таардан, кийиз, кездемеден баштык жасала баштаган. Баса белгилей кетүүчү жагдай, терини түгүн калтырып дагы баштык жасашкан. Мындай баштыктардын 1940-жылдарга чейин колдонулуп келгендигин К.Сейдакматов көрсөтүп өтөт. Баштык сөзү баш деген сөзгө -лык мүчөсү жалгануу аркылуу жасалган. Тилдик мыйзамдарга ылайык, акырындык менен баштык аталып, баш терисинен жасалбаса деле, баштапкы атын сактап кала берген [11, 48-49-бб.].

Жапайы жаныбарлардын ичинен аюунун, аркаркулжанын жана кой-эчкинин терилеринен жерге төшөлүүчү *талпак* жасалып, бүгүнкү мезгилде дагы кенен пайдаланылып келет. Албетте, талпак даярдалуучу терилердин ички бети ашатылып, андан кийин кол талкууга салынып же кол менен ийленген. «Өтөгөндүн (аюунун) териси, өзү жатып ий болот» дегендей териси калың, ошол эле учурда өтө майлуу болгон аюунун териси ийленген эмес. Мына ошол эле талпактын аталышы дагы көп кызыгууну жаратат. Бул боюнча К. Сейдакматов: «талпак, талпай, талпагай» сөздөрү жалпак, жалпай, жалпагай сөздөрү менен маанилеш келет» [11, 212-б.], - деп, тыбыштык алмашуулардан улам талпак аталышынын чыккандыгын көрсөтөт. Мындай көрүнүш кыргыз тил мыйзамында көп кездешет. Алсак, капшыт – каптыш; чачпак – чачкап, казанбак – казан кап, каймак – кай кам, чарбак – чаркап ж.б. сөздөрдү мисал келтире берсе болот.

Т. Чоротегин: «Айрым түрк кийимдери да «Диванда» сөзгө алынат. Байыркы «кафтан», «тон» сөздөрү азыркы кыргызчада «чепкен», «тон» деп, ичик болсо «ичик» түрүндө сактылып жетти. Мындагы «кафтан» сөзү адеп «кап (тама) тон» деп туюнтулса керек. Ал эми ичикти XI кылымда суусар, кундуз сыяктуу баалуу терилерден тигишкен.

Кийим-кечек менен байланыштуу эскерилген бир аспап – үтүк болуп саналат. «Үтүк» сөзүн айрым кабарсыз адамдар кыргызчага «утюг» деген орус сөзүнөн өттү деп эсептеши мүмкүн. А чынында XI кылымда эле Теңир-Тоолуктарда үтүк болгон. «Диван» аны шыбак аспабы таризиндеги, кийимдин бырышын жазууда ысытып колдонулуучу темир буюм катары сыпаттайт. Мында «үтти» деген «күйдүрдү, куйкалады» деп түшүндүрүлөт. Демек, үтүктөөчү темир алгач тери жүнүн куйкалоодо, жаргак жасоодо пайдаланылып, бара-бара гана үтүктүн азыркы касиетин өздөштүргөн болуу керек [15, 254-б.], - деп

азыркы мезгилде орус тилинде көп жолуккан «кафтан», «утюг» сөздөрүнүн келип чыгышы жана түшүндүрмөлөрү тууралуу далилдүү, ынанымдуу ойлорун билдирет.

Жыйынтыктап айтканда, салттык кол өнөрчүлүккө кирген айрым сөздөрдүн илимий талдоолорго алынышы кыргыз этнографиясынын материалдарын байыткан. Бирок ошол эле учурда жогорудагы сөздөрдөн тышкары кыргыз тилинде байма-бай колдонулуп жүргөн кемеңгер, кемеге, кемер, камчы, калпак, ээр сыяктуу сөздөрдүн маани-маңызы азыркы учурда деле толук ачылып бериле элек. Ошондуктан кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүнө байланышкан сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү түзүлүп, бул багытта тилдик жаңы изилдөөлөр жүргүзүлүшү керек.

Адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Тюркские языки [Текст] / Н.А. Баскаков. - М.: Издательство восточной литературы, 1960. - 248 с.
2. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан [Текст] / К. Дыйканов. - Фрунзе: Мектеп, 1980. - 156 б.
3. Исмаилова З. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги кийим-кечектердин аталышы [Текст] / З. Исмаилова // Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты / Түз. И.Абдувалиев, А.Акматалиев, Г.Орозова. - Бишкек, 2011. - Б. 220-227.
4. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалдары [Текст]. - 2019. - Т.1. - Аксы, Токтогул райондору.
5. Кононов А.Н. Способы и термины определения стран света у тюркских народов [Текст] / А.Н. Кононов // Тюркологический Сборник. - М.: Изд-во «Наука», 1978. - С. 72-89.
6. Кыргызско-русский словарь. Около 40000 слов [Текст] / Сост. К.К. Юдахин. - Бишкек: «Кут-Бер», 2015. - 976 с.
7. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк [Текст] / Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауезовой. индексы составлены Р.Эрмерсом. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 1288 с.
8. Муратов С.М. О тюркских -таш, -даш, и -турук в свете данных других алтайских языков [Текст] / С.М. Муратов. - Ленинград: Наука, 1971. - 27 с.
9. Русско-кыргызский словарь: 51000 слов [Текст] / под ред. К.К.Юдахина. - Бишкек: «Кут Бер», 2012. - 992 с.
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные) [Текст] / Э.В. Севортян. - Т.1. - М.: Изд-во «Наука», 1974. - 767 с.
11. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов. - Фрунзе: «Илим» басмаканасы, 1988. - 334 б.
12. Сыдыкбеков Т. Көк асаба: Тарыхый роман [Текст] / Т. Сыдыкбеков / Сүрөтчүсү Б. Кошоев. - Фрунзе: Адабият, 1989. - 464 б.
13. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегиндеги турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурган лексикалык каражаттар (этнолингвистикалык анализ) [Текст] / Б.Ж. Усмамбетов. - Бишкек: «Адам Басма», 2016. - 312 б.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. [Текст]. - Т. 4 (Т-Ящур) / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. - 2-е изд., стер. - М.: Прогресс, 1987. - 864 с.
15. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари Барсканинин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак [Текст] / Т.К. Чоротегин. - Бишкек: «Турар», 2017. - 376 б., сүрөт, карта.
16. Юдахин К.К. О киргизском термине акын [Текст] / К.К. Юдахин // Академику В.А.Гордлевскому к его семидесятипятилетию. Сб. Статей. - М., 1953. - С. 324-328.